

## 6. Les professions i l'activitat assistencial

Curiosament els agents sanitaris tenen una presència rellevant en moltes de les peces. No obstant això, és fàcil reparar que hi ha dos categories clarament diferenciades: per un costat, els qui tenen una formació eminentment pràctica, adquirida com un ofici més que com un estudi reglat. Parlem, com no, del barber i la comare. A l'altre costat se situen els professionals lliberals amb un estatus social reconegut, l'apotecari i el metge. Evidentment apliquen tipus diferents d'assistència, sent els primers els més assequibles a les classes populars.

### 6.1. Els agents populars

#### 6.1.1. El barber, agent sanitari

Per a poder entendre perquè el barber és un agent sanitari és convenient fer una brevíssima notícia històrica sobre l'evolució de la cirurgia. Arrancant d'una concepció de la ciència basada en la raó i l'especulació, quan en l'època medieval la medicina europea s'institucionalitza i s'incorpora a l'ensenyança de les naixents universitats s'accentua una dicotomia que costarà segles superar. L'activitat quirúrgica, necessàriament manual, és considerada pròpia dels artesans i manté un estatus social molt inferior als dels metges, vists com a *hòmens de saber*. Encara que la Universitat de València fon de les primeres d'Europa en comptar amb una càtedra quirúrgica, la separació entre medicina i cirurgia perdurà fins a ben entrat el segle XIX. Ancorats en la situació artesanal, encara que alguns cirurgians, sobretot els vinculats a l'exèrcit, assoliren un gran nivell científic i prepararen el camí per a la reunió de la medicina i la cirurgia, la major part de les intervencions quirúrgiques menors continuà en mans de diversos professionals: cirurgians pròpiament dits, sagnadors, practicants i barbers. De fet, conforme avançava el segle XIX i es promulgaven normatives tendents a clarificar les competències dels cirurgians i a regular les diverses categories professionals esclataren agres polèmiques entre estos i els barbers amb mútues acusacions d'intrusisme, sobretot per les sagnies<sup>1</sup>.

- Trobem mostres abundant de la polivalència dels barbers:

---

<sup>1</sup> BERENGUER, 1973: 72. Per a una visió més extensa, vid. GRANJEL, 1986 i LÓPEZ PIÑERO, 1992a.

### Com a sagnadors

TONI: P'a sangrar-te em digueren / que ací vinguera; / te rigueres al vore'm... / i, ¡ai, mare meua!, / aní a punxar-te, / i ans que io te punxara / tu me punxares.<sup>2</sup>

### Com a dentistes

DIEGO: ¡Calle, home, si la geniva / me s'ha posat lo mateix / que un botifarró!

CALIXTO: El dentiste / d'ahí en front pot arrancar-li, / o baix en la barberia...<sup>3</sup>

### I com a para-metges

RAMON: ¿Y en el cuerpo / los congrios, por dónde paran?

NICOLÁS: Hipocondrios. El barbero / de mi pueblo lo explicaba. / Los tenemos... aquí... en la / membrana pituitaria.<sup>4</sup>

- La categoria social que se'ls atribueix és modesta però digna, com poder deduir del següent fragment en què Perico ens fa un resum de les activitats de la professió i assegura que pot garantir el manteniment d'una casa.

PERICO: Li transpasse / io la meua barberia. / Discípul del tio Perico, / tiene la mano tan fina / pe'a portar una navaixa / com pe'a fer una sangria. / Talla cabells, trau quixals, / i quan s'ofereix li aplica / quatre colps de sangoneres / al mateix sol de migdia. / Posat al front d'una casa, / si te pareix poca mina...<sup>5</sup>

No obstant això, no tots devien tindre la mateixa sort, si atenem les raons que posa Blai per que no li agrada un barber com a nóvio de sa filla:

TÀRSILA: [...] ha dit sempre que ell / és un bon xic de bones prendes, / treballaor, honrat...

BLAI: Bien; / i hu dic; pero això no lleva / que siga un pobre barber.<sup>6</sup>

Respecte al caràcter eminentment artesanal i sense formació reglada, vet ací la poca estima que té Sabino per l'ofici:

MICALET: Tio, que vaja a sangrar / en seguida al so Jeroni. [...]

PERICO: Vaig. En casa, ¿qué s'ha fet?

MICALET: Vint-i-dos barbes. [...]

SABINO: ¡Calla! ¿És barber? / Home, i vostés no avisar-me; / sostindre io en ell polèmiques, / això ha segut rebaixar-me. / A mi ia me repugnava...<sup>7</sup>

- Sense dubte, l'obra més interessant per a estudiar la figura del barber sanitari és *La falla de Sen[t] Jusep*. En ella ixen dos barbers, Pepe i Valentí, sempre enfrontats. El primer és un fester i el segon està molt més ficat en el seu paper com a cirurgià de barri.

<sup>2</sup> *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 439, v.208.

<sup>3</sup> *Als lladres!* (S23) 1874: 1198, v.692-696.

<sup>4</sup> *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 1007, v.551-556.

<sup>5</sup> *Endevina, endevinalla..* (S25) 1876: 1313-1314, v.824-835.

<sup>6</sup> *L'herència del rei Bonet*. (S38) 1880: 1787, v.12-17.

<sup>7</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1304-5, v.539-547.

VALENTÍ: Yo vengo de haser ahora / una operación...

D.GREGORIO:[Apart] ¡Aprieta! / Quizá algún asesinato.

VALENTÍ: Patrisia la carbonera / aquí tenía una lupia / sucotánea, así de gruesa; / si no es por mí, no se cura. / Lo mismo que la pasiega; / en la requión de los gánguilos / le salió...<sup>8</sup>

Tant és així que la dona del seu rival arriba a dir-li “matasanos”

ROSA: Veja vosté el matasanos / d'allí enfront, ¡qui no es conde[m]na! / sempre té la casa plena, [...] tot hu escarba; / ell no perd mai l'ocasió / de llevar-mos una barba.<sup>9</sup>

Valentí mateix reconeix haver exercit de metge i el seu aprenent es queixa de l'afició del mestre a la llanceta, o siga, a sagnar. L'ús inapropiat dels tèrmens mèdics ens confirma la manca de formació teòrica del barber.

VALENTÍ: ¡Eixa xavala i sa mare / són capaç de pe[r]dre un reine! / ¡Rafel, el memorialista, / ací s'afaitava sempre, / i además, io l'assistia / com a sangraor i metge! / ¡Pues [a] ell me l'ha capgirat! / ¡Quin home! Com un cadete / va darrerede la xica. [...] ¡Tomaset! (Llamándolo.) [...] En seguida tens que anar / a posar-li sangoneres / al so Blai, el pilotero; / té una inflamació en lo ventre... / Atén: que li les apliques / cap a l'higopondrio. Em pense / que el tornarem a sangrar.

TOMASET: No hu estranyaré.

VALENTÍ: Tu veges...

TOMASET: ¡Quina afició a la llanceta! / Com tot queda en casa...<sup>10</sup>

La qual cosa no li impedis fer remeis contra la terciana. Tot un cas d'intrusisme inveterat.

VALENTÍ: ¡Ni tan siquiera saluda / quan per esta porta passa, / después que en les meues píndores, / li vaig tallar la terciana.

L'excessiva afició de Valentí per les cures i els sagnats torna a eixir poc més avant:

ROSA: [...] entonses vosté voria / si en la seua barberia, / ¡com no afaitaren al gat...!

VALENTÍ: ¡Envejosa! [...] A mi, en les cures me sobra...

ROSA: Pues, mire, gran fama cobra: / pregunte-li al so Rafel...

VALENTÍ: Mai podrà agrair-me prou.

ROSA: Si casi el mata, ¡desastre! / ¿A on s'ha vist per un padastre / sangrar-me-lo com a un bou?

VALENTÍ: ¡Dona, vosté és el dimoni!<sup>11</sup>

Per últim, deixem constància del costum d'obsequiar els agents sanitaris pels seus servicis en ocasions especials, com en les festes de Nadal o ací en Falles. No obstant les il·lusions de Valentí, en esta ocasió els pastissos són per al seu rival Pepe.

AA: Dichos y la criada, con una bandeja de pasteles de espuma, dirigiéndose a la puerta de Valentí.

CRIADA: Que ací té vosté els pastissos. [...] La sinyora Clara / m'envia...

VALENTÍ: ¿Qui? ¿La sucrera? / ¡Ia caic! Com a sa germana / la posí bona este hivern / d'una angina escuriàsia... / Pues digues que moltes gràcies... / Ia passaré per sa casa... / Veus, una persona aixina / u té gust que caiga mala / per a fer els impossibles, / i si no se mor, salvar-la.<sup>12</sup>

<sup>8</sup> *La falla de Sen[t] Jusep.* (S10) 1870: 634-635, v.117-126.

<sup>9</sup> *Ibid.* (S10) 1870: 638, v.227.

<sup>10</sup> *Ibid.* (S10) 1870: 642-643, v.351-404.

<sup>11</sup> *Ibid.* (S10) 1870: 650, v.614-625.

<sup>12</sup> *Ibid.* (S10) 1870: 645, v.AA-464.

### 6.1.2. La comare

Un altre agent sanitari popular és la comare. Tradicionalment es tractava de dones que havien deprés l'ofici sense cap formació reglada i assistien les dones a les cases en el part. En *Un grapaet i prou* el naixement d'un xiquet genera la trama argumental al voltant del seu bateig i permet l'aparició en escena de Carmela la comare. Diem aparició amb tota intenció puix és un personatge que figura però que no intervé en els diàlegs.

No obstant això, la seua presència té gran rellevància en la trama argumental, que com a "traca" final presenta la confusió de les pólvores de murta, un astringent usat per a curar el melic del xiquet, amb el pebre negre que devia servir per a cuinar el convit.

TONETA: Tia, veja la comare...

MARIA: ¿Qué vol?

[...]

TONETA: Demana els polvos de murta.

MARIA: ¿No te'ls ha donat Pepeta?

TONETA: ¿Pos allò no era pebre negre?

MARIA: ¿Pebre negre? ¿Tu estàs cega!

[...]

TONETA: [Apart] ¡Ai, els polvos del melic, / que els posí per pebre negre!<sup>13</sup>

En tot cas, l'anècdota servix per a il·lustrar que a més del part la comare també es feia càrrec de les atencions perinatals:

AA: Dichos y por la puerta de la izquierda, Baltasar, Doña Tomasa, Toneta, la Comadre llevando en brazos a un niño recién nacido.

[...]

BALTASAR: (A la Comadre [pel xiquet]) Carmela, a [e]spaiet no / plore que té el melic molt unflat.<sup>14</sup>

Que se li pague "en especies" denota que no es tracta únicament d'una veïna voluntariosa, sinó d'un personatge en un paper determinat dins de la comunitat.

MARIA: D'una lliura de confits, / la mitat per a Carmela, / la comare... i no allargue / més de mig duro per a l'estrena.<sup>15</sup>

### 6.1.3. Dentiste i xarlatà

En la mateixa obra en què ix la comare se'n parlarà extensament d'una figura a mitan camí entre el dentiste —que ho és— i el xarlatà de fira.

QUIQUET: ¡Lo conec a este pardal! / ¿A on l'he vist io? ¡Cristo mío! / ¡Ia caic! ¡Este és aquell tio / que m'arrancà a mi el quixal!

TONETA: ¿Quan?

<sup>13</sup> *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 386, 411, v.182-192, 956-957.

<sup>14</sup> *Ibid.* (S04) 1868: 399, 400, v.AA, 644-645.

<sup>15</sup> *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 385, v.131-134.

QUIQUET: En Castelló va ser, / fa un mes, eixint dels novillos. / ¡Si anava per lo carrer / en cotxe, bombo i platillos! / Quan aní a la fira...  
 TONETA: ¿És cert?  
 QUIQUET: Xica, tan cert com hi ha parres; / encara em fan mal les barres.... / ¿A vore eixe paper verd? AA: Tomándole un papel en forma de prospecto, en el que estaban envueltos los retratos.  
 QUIQUET: ¡Igual als que repartia! / Ací els "prodigios" relata / d'uns polvos a real de plata / que hu curen tot en un dia. / ¡Pos m'acabe de morir!<sup>16</sup>

Efectivament els dentistes —ofici no gens considerat en l'època, i que era equiparat al de barber i sagnador— no acostumaven a tindre consulta fixa i exercien el seu ofici al carrer —p.e. a les fires, a l'eixida dels espectacles, etc.— o a la casa dels seus clients. En els llocs públics i en les mateixes consultes quan existien, per a no espantar els pacients que esperaven amb els crits dels intervinguts —no s'havia descobert encara l'anestèsia local—, acompanyaven —i dissimulaven— el seu treball amb música, especialment de percussió i algun instrument de vent<sup>17</sup>.

QUIQUET: Llixca, tio Baltasar, / i no faça més el ase.  
 AA: Dándole el prospecto que se guardó en la escena de los retratos.  
 BALTASAR: Ací diu: "No más verrugas, / polvos de la Gran Batavia, / pastillas contra la rabia, destrucción de las orugas... / ¿Qué vol dir?  
 QUIQUET: Vaja una ganga: / pregunte-li-hu al sinyor, / pues son pare és l'inventor / de tota eixa moixiganga  
 BALTASAR: ¡Com!  
 VICENT: ¿Qué diu?  
 BALTASAR: Pero... (A doña Tomasa.)  
 D<sup>a</sup>TOMASA: En efecto, / todos esos polvos son / de mi marido invención; / así lo dice el prospecto.  
 BALTASAR: ¿Pos y las decoraciones / y tétulos que contaba? / ¿No dijo usted que él estaba / premio por tantas naciones?  
 D<sup>a</sup>TOMASA: En Marruecos, sí señor. / le dieron, y no hace mucho, / el Cordón del Avechicho. / ¡Le sacó al Emperador / un quijal descomunal!  
 BALTASAR: ¡También saca...!  
 D<sup>a</sup>TOMASA: Y orifica. / ¡Si él a todo se dedica!  
 VICENT: ¡Pos no m'han tret fluix quixal / per vosté!  
 BALTASAR: ¿Tinc io la culpa? / ¿No veu que estic com en bàbia?  
 MARIA: Que la porten a una gàbia.  
 D<sup>a</sup>TOMASA: ¿Su falta usted no disculpa?  
 MARIA: ¿Su esposo esmola tisores?  
 D<sup>a</sup>TOMASA: Esta amistad es imposible.<sup>18</sup>

Quan finalment es descobrix l'ocupació del marit de D<sup>a</sup>Tomasa es planteja un conflicte per la diferent consideració que cadascú li dóna. Mentres que per ad ella és un ofici digne, per als altres és un demèrit, sense que se'ns arribe a explicar perquè el consideren inferior al d'emblanquinador (Quiquet) o de matalafer (Baltasar).

<sup>16</sup> *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 404, v.792-808.

<sup>17</sup> ESCALANTE, 1995: 420.

<sup>18</sup> *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 412, v.989-1019

### 6.1.4. Curanderisme i màgia

- Només trobem una menció, de passada, als curanderos. Concretament Cuc busca l'ajuda d'un *curandero afamat* per a intentar frenar el seu marcat envelliment, sense aconseguir-ho. El seu desig de tornar-se jove donarà lloc a un pacte amb el diable en una divertida paròdia de *Faust*.

CUC: En l'ansia de conservar-me / pe'a elles [les xiques] fet un xaval, / busquí llibres i receptes / d'un curandero afamat. / De bàlsem i d'eixarops / me vaig beure una ferrà... / i tot inútil; la boca / s'ha quedat sense quixals, / la gepa em creix, els cabells, / si algú me'n queda, són blancs; / i a l'últim m'han convertit / en agüelo Cuc els anys.<sup>19</sup>

- El següent fragment tret de *L'escaleta...* és ben atípic dins la producció escalantina. En el diàleg veem com Barbereta atribueix el seu fracàs amorós a uns "polvos" amb els quals han seduït el seu núvia i com la so Nàsia coneix "secrets" per al mal d'amors i tira les cartes. Falòries d'escaleta que Escalante no dubta en criticar i menysprear a través de l'home "seriós" —D.Jaume—.

BARBERETA: [parlant del seu voler] ...eixe tunante / ha naixcut pe'a ser la meua / perdició. ¡Pero la culpa / la tiene una mala hembra! / Io crec que pe'a engatursarlo / li hauran posat polvos.

NÀSIA: Crega'm; / faça lo que io li dic; / si vol que renegue d'ella, / fique's vosté en la bolxaca / una castanya francesa.

BARBERETA: No faig compte; prou castanya / m'ha [e]n dut.

RAFEL: (A Don Jaume) La senyora meua / coneix uns secrets...

D.JAUME: ¡Bagasses!

BARBERETA: Té vosté ací en l'escaleta / gent molt roïn.

D.JAUME: ¿Pero això / li consta a vosté o s'heu pensa...?

BARBERETA: Tengo datos. La so Nàsia / pot dir-ho. ¿Quiere usté pruebas? / Sempre que m'ha fet les cartes / esta dona... (Señalando a la so Nàsia)

D.JAUME: ¡Santa Tecla!

BARBERETA: Sempre ha [e]ixit "l'home moreno", / que és Pepe, i en seguideta / al costat, "la dona blanca": / "la sota de oros", que és ella.

D.JAUME: ¡Jesús!

BARBERETA: No se faça creus, / que tot ix al peu de la lletra. / Mire, a mi m'han [e]ixit "llàgrimes"; / prou ne plora. "Una bolera": / eixe fon atre tinglao / que casi el deixa en porreta. / M'ha [e]ixit "un home que fuig". / L'home que fuig; vosté veja, / ¿qui ha de ser? Ell, que al deixar-me / ha dit: ¡clavells i canella!

D.JAUME: ¡Vaja el món enhoramala! / Home, ¿i la senyora seua / fa les cartes?

RAFEL: Per passar / el rato a voltes les mescla.

D.JAUME. ¡Què llàstima de filosa, / o, per millor dir, de verga!

RAFEL: Pues mire, pareix falòria, / pero li deu mot a esta (a Nàsia) / algun matrimoni. A l'últim, / ¿com quedà aquella parella?

NÀSIA: Cascú pegà per sa banda.

RAFEL. Pues ia estan en pau. Ell era / cabo de Sant Agustí, / vosté tal volta el conega.

D.JAUME: ¡Io no conec a ningú! / Mal, mal, açò és l'escaleta / del dimoni. ¡Pues m'agraen / els "prodigios" d'esta agüela! / ¡Quanta ignorància! / ¡Quin modo / d'estafar a la gent nècia! / ¿I pot haver qui la pau / de sa casa comprometa / per creure en unes falòries / que el sentit comú desprècia?<sup>20</sup>

<sup>19</sup> *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1572, v.23-34.

<sup>20</sup> *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1108-1109, v.457-514.

## 6.2. Els agents acadèmics

### 6.2.1. *Metge*

- A pesar de tractar-se d'obres còmiques i de la llarga tradició teatral que té este tòpic, no es critica la figura del metge. Els metges sols apareixen citats i per a fer el seu paper, sense glorificacions ni sàtires, i l'estudiant de medicina que intervé com a metge en funcions destaca pel seu llenguatge incompreensible per al comú dels mortals i per unes indicacions terapèutiques prou sospitoses però, al cap, no és més que un estudiant i tampoc està especialment maltractat.

- Als metges se'ls atribueixen les funcions que els són pròpies, com ara salvar a un possible enverinat:

FACUNDO: ¿I tinc que vore-la en braços / d'un atre? No; m'estremeix / tal idea; preferisc / matar-me, i me mataré. / Una caixeta de mistos / en dos diners d'aiguarent... / Pero és capaç que acudisca / un metge, i sinse voler / me cure.<sup>21</sup>

I diagnosticar dolences. Encara que en este cas concret no siga d'utilitat puix la malaltia, l'amor, no entra dins els seu camp d'actuació:

CORINA: ¿Qué le duele? Usté se apura / quizá sin causa formal.  
 CARMELITO: ¿No endevina usté mi mal?  
 CORINA: ¿Soy yo doctor, por ventura?  
 CARMELITO: Si el corasón traspasado / tuviera, sin ser doctor...  
 CORINA: Ya comprendo, es mal de amor. / ¡Está usted enamorado!<sup>22</sup>

- Una intervenció indirecta d'un metge es pot vore en el següent monòleg. Cridem l'atenció que en una peça de 1895 un metge seguix les interpretacions galèniques sobre el pus lloable.

SENÉN: Creyéndome en l'ataüt, / llamo a un médico, ¡yo trino!, / y ell dise: "Es un golondrino; / eso no es nada; es salud". / Y con la salud maldita / me té prop d'un mes perdut, / ¡afirmando que es salud / i cobrant-me la visita!<sup>23</sup>

- L'assistència sanitària d'aquell que s'ho podien permetre era domiciliària, com apareix en este diàleg. Roquet es fingix malalt i li diu a Tadea que vaja a buscar el seu metge de capçalera, personatge fictici inventat per a despistar a la xica.

ROQUET: Si cridares al doctor...  
 TADEA: [Apart] ¡Vol que m'allargue! Justet. / [Alt] Bueno, vindrà don Serapio.

<sup>21</sup> *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1547, v.287-295.

<sup>22</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1384, v.657-664.

<sup>23</sup> *Les coentes*. (S47) 1895: 2148, v.495-502.

ROQUET: No, en tot cas que vinga el meu; / crida-lo, pichona meua.  
 TADEA: [Apart] ¡Pillastre! [Alt] ¿A on viu? Vaig corrent.  
 ROQUET: En lo carrer de Morvedre; / preguntes per don "José". [Apart] El cap done io si el trobes.  
 TADEA: [Apart] Una llegua d'ací; et veig; / no hi ha dubte, algun negoci / m'oculta; pero estàs fresc.<sup>24</sup>

### 6.2.2. Estudiant de medicina

- En *Corruixetes* apareix com a personatge rellevant dins de la trama un estudiant de medicina.

QUINTÍN: ¿Entra algun jove en la casa?  
 VEREMUNDO: Juanito Trúpita es l'únic, / quan Paca s'encontra mala: / un xic que estudia pe'a metge.<sup>25</sup>

Paca, la dona de Matildo —Corruixetes— és molt aficionada a consultar el jove, puix este ha reparat que els mals de la xica estan causats per la falta d'esplai i diversions que patix, controlada sempre per un marit molt més major que ella. En conseqüència, les prescripcions són qualsevol cosa excepte acadèmiques.

MATILDO: I tenia / l'empenyo de que pujàrem / a que la vera Juanito.  
 PACA: Perquè hui les rescaldas / i les torbes no me deixen.  
 MATILDO: ¿Estava bé presentar-me / en los margallons al coll / i en lo canyamel?  
 VEREMUNDO: Tractant-se / de la seua salut...  
 MATILDO: Io li diré després que passe. / Por supuesto, les receptes / d'eixe xic són molt estranyes; / fa pocs dies se queixava / ella d'un dolor reumàtic, / i li ordenà sis cocots / i un sombrero en llistes blaves.  
 QUINTÍN: Home, home, ¿quin metge és eixe?  
 MATILDO: No hu és encara; li falten / per a acabar la carrera / dos anys.  
 PACA: Pero en moltes cases / visita.  
 MATILDO: Segurament / hu conta per alabar-se.  
 QUINTÍN: En la seua terapèutica / poc menjarà el boticari.  
 PACA: La meua naturalea, / hu diré per totes bandes, / ningú com ell la comprén.<sup>26</sup>

A pesar d'estar encara estudiant, no li falten clients. Potser el recurs als estudiants fora una alternativa més econòmica a l'assistència pels professionals.

JUANITO: Señores.  
 MATILDO: Este do[c]tor / cada dia m'agrà menys.  
 JUANITO: ¡Oh, qué vida la del médico!  
 PACA: Juanito...  
 JUANITO: Amiga simpática: / la humanidad climatérica / no me deja respirar. / Vengo de ver a un hidrónico, / a un asmático, un anémico, / un reumático, un tortícolis / y aún estoy sin almorzar.  
 PACA: Se acredita usted.  
 MATILDO: A este gábula / io a penes li entenc dos síl·labes: / les solta aixina a descàrregues.<sup>27</sup>

És interessant destacar la diferència de registre lingüístic que s'alça com una barrera entre Juanito i els altres. Sobre la relació metge malalt i l'ambivalència de la reacció popular davant del saber del metge, que es percep com a superior —per això es consulta— i al

<sup>24</sup> *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2074, v.284-295.

<sup>25</sup> *Corruixetes*. (S37) 1880: 1755, v.204-206.

<sup>26</sup> *Ibid.* (S37) 1880: 1756, v.234-260.

<sup>27</sup> *Ibid.* (S37) 1880: 1762-1763, v.452-465.



mateix temps es desconfia d'ell —interessos crematístics o d'una altra classe—, són interessants els estudis d'Andrés Porcel<sup>28</sup>.

JUANITO: ¿Cómo se encuentra la enferma?

MATILDO: ¿Usted ha visto a mi mujer?

JUANITO: Un gran rato estuvo exánime. [...] Después / se quedó muy melancólica / y abatida. [...] Su naturaleza anémica, / es fácil de comprender / que reclama mucho tónico. / La bucólica, o más bien, / alimentación opípara, / sólida.

MATILDO: ¡a escomencem / en esos ásperos términos / exóticos que no entenc.

JUANITO: Mañana, el siguiente récipe / le ordeno. [...] Se va de paella a Bétera, / Almácer a Albuixec, / y por la noche a los títeres. [...] Su patológico / estado no olvide usted. / Aunque rabie el farmacéutico, / mis recetas han de ser / títeres, máscaras, bailes...<sup>29</sup>

- Canviant d'obra i de tema, el prestigi de la professió mèdica ve testimoniada per l'ànima de Salvaora de ser doctora... que comença festejant amb un estudiant de medicina amb la intenció no explicitada d'acabar casant-se amb un metge.

SALVAORA: ¡Un pillo com una lloa, / que estudiava pe'a do[c]tor, / i a mi me tenia xotxa! / Crèdit li doní, era pobre; / io, en l'ànima de ser do[c]tora, / tot me pareixia poc / per a ell; més d'una onça / me tragué en dine[r]s a soles, / així pul en pul.<sup>30</sup>

### 6.2.3. Cirurgia

Sols apareix una cita circumstancial dels cirurgians, en el context de suturar una ferida per arma blanca.

BLAIO: Ferida, / la que a este li feren. (Señalando a Matasiete.) [...] Fon tremenda. [...]

MATASIETE: Pe'a cosir-me-la i juntar / el cerujà pell en pell, señores, gastà in cabdell / de fil gros de palomar.

POCA-SANGRE: [Apart] Eixa cura no s'emplea / ni en un rossí.<sup>31</sup>

Sobre esta professió valen els comentaris fets sobre els barbers (6.1.1.).

### 6.2.4. Apotecari/farmacèutic

Els dos apotecaris o *boticaris* que hi apareixen són hòmens madurs i fadrins i la seua presència és per a donar la imatge d'un bon partit per al matrimoni encara que poc abellidor als ulls d'una joveneta. El recurs a les plantes per a galantejar és ben curiós però, igual que passava amb els metges, no són, figures especialment criticades, almanco professionalment.

<sup>28</sup> PORCEL TORRENS, 1997.

<sup>29</sup> *Ibid.* (S37) 1880: 1771, 1773, v.742-759, 810-814.

<sup>30</sup> *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1556, v.614-622.

<sup>31</sup> *Matasiete, espantaicho.* (S41) 1884: 1921, v.437-446.

- En *Endevina, endevinalla* Benito és l'apotecari que vol festejar amb Pepeta. Ella declina i protesta perquè la compara contínuament amb tanta planta i tanta medicina.

BENITO: ¿Hi ha llicència?  
 PEPETA: ¡El boticari!  
 BENITO: ¿Se pot...?  
 PEPETA: Passe vosté avant. / Sempre tan cumplit.  
 BENITO: Salut, / pomell de flors cordials. / Flor de malva, flor de til·la, / flor de saüc, flor d'asahar.  
 PEPETA: No me vinga en eixes flors, / que ningun paper me fan, / pues gràcies a Déu no estic / ni siquiera costipà.  
 BENITO: El dolient sóc io, i vosté / la triaca del meu mal.  
 PEPETA: ¡Triaca!..  
 BENITO: El bàlsem tranquilo, / les píldores de Hollovay.  
 PEPETA: No tinc io tanta virtut.  
 BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral! / L'extracte de regalíssia / no és tan dolç, ni tan suau / ni tan fi, com deu ser eixa / boqueta de melrosà.  
 PEPETA: ¡Jesús! Sempre a eixos potingos / m'està vosté comparant.  
 BENITO: ¿Hi ha en lo món cosa millor / per a l'infeliç malalt / que els ingüents d'una recepta / quan està ben ordenà?  
 PEPETA: Faça el favor..  
 BENITO: ¡Bella-dona!  
 PEPETA: Torna-li la trompa..  
 BENITO: Els anys / del meu dolor la devien / commoure, tinga pietat. / Dos mesos i mig estic / un dia i atre esperant / que es decidisca...<sup>32</sup>

Però qui més molesta al pobre Benito és el seu rival d'amors, Perico, que no dubta en faltar-se amb el pobre home que, molt més seriós i formal, és incapaç de retrucar.

Interessa destacar com Benito diu orgullós ser *farmacèutic*, renunciant a la forma tradicional *boticari*.

PERICO: Home, ¿i vosté és boticari? / No hu diga, que se riuran... / ¿Té açò traça...?  
 PEPETA: Quan ho diu..  
 BENITO: Sóc farmacèutic.  
 PERICO: Engany. / ¿Vol juar-se en mí a fer píldores? / ¡Vés, trau un pilot de fang!  
 BENITO: ¡Este home me té podrit!  
 PERICO: Pregunta-li tu qué sap. / Fer roïdo en lo morter, / i pare vosté de contar.  
 BENITO: Oixca; io no li autorise / a ningú eixes llibertats, / i a [e]spaiet, que a mi me munta / molt prompte la mosca al nas.<sup>33</sup>

Quan Benito es veu rebutjat per Pepeta recorre també als símls farmacèutics per a descriure el seu desengany. Falta Perico per a acabar de deixar-lo amarg.

BENITO: Gran Déu, quin armut d'acibar. / ¿Quina toma ha segut esta / tan amarga? Esa mujer, / que a cullerotades me fea / prendre el opi, que em tenia / encantat, ¡hui me desprècia! / ¡M'abandona!  
 ¡Tantes voltes / que io li dia: Pepeta, / pe'a este dolient, vosté és una / posión anodina, angèlica, / antiespasmòtica, totes / les de la farmacoepa! / Home, ¿i vosté és el que em roba / eixa eficaç revalenta? / Conteste'm.  
 SABINO: ¿No li hu ha dit / son pare? Pregunta nècia.  
 BENITO: ¿Nècia? ¿Creu vosté triumar?  
 SABINO: ¿I ensomiar-ho, siquiera, / pot vosté?  
 BENITO: Entonses serà / la catàstrofe tremenda.  
 SABINO: ¿Amenaces?  
 BENITO: ¡Ni vosté, / ni io!  
 SABINO: No comprenc la idea.

<sup>32</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294-1295, v.173-207.

<sup>33</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1296, v.239-252.

BENITO: Ací se porta una lliura / de agua tofana, se mescla / en solimán corrosivo, / se fica en una botella, / y trago usté, trago yo, / al mig quart, requiam eternam.<sup>34</sup>

PERICO: [Despedint a Benito el boticari] ¡Adiós, / intrépido calaguala! / ¿Qué, se netegen molts pots? / ¿Se pica molta mostassa? / ¿Sabria fer-me un empastre / que fóra de confiança?

BENITO: ¡Home, lo que io faria / és donar-li botifarra!<sup>35</sup>

- L'altra peça amb apotecari inclòs és Corruixetes. En ella Quintín pren una actitud molt pareguda a la de Benito en l'obra anterior, sent esta volta Tonica la "víctima" de les comparacions i els símils farmacèutics. La xica reacciona igual però afortunadament per a Quintín cap personatge fa el paper de Perico.

MATILDO: Dissimule, / don Quintín: l'ha llastimat / sinse voler. (Desaparece) [...]

VEREMUNDO: ¿Què fon això?

QUINTÍN: Res, una estocà de quadra / que m'ha deixat més amarg... / Si tinguera un poc de àrnica...

VEREMUNDO: ¿Ne teniu?

QUINTÍN: ¡Ací Tonica! / No cal, ramellet d'alfabega. / Per fort que siga el dolor, / s'adorm al vore eixa cara, / que és un emol·lient tan suau / com el llinós i la malva.

TONICA: Ia tenim les comparances / de sempre.

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, / calmant com la mansanilla, / febrífuga com la sàlvia, / fresca com l'escurçonera, / el gram i arraïls de canya! / ¿Perqué si tens per a tots / tanta virtut soberana, / únicament per a mi / has de ser arisca i aspra / com les ortigues?

TONICA: ¡D'ouir-lo, / vamos, me dóna una ràbia! [...] ¿Puc io, acàs, ouir en calma, / que pe'a tirar-me requiebros / facen de mi una tisana?

QUINTÍN: En més gust me la beuria / que de xicòries i sarsa. [...] Si tu has de ser en ma casa / la reina dels vegetals / i els simples, ¿per qué t'estranya / que enamorat el meu pit / te compare als de més fama? / Peonia, antiespasmòdica...

TONICA: Home, vaja enhoramala.<sup>36</sup>

- Hi ha una menció curiosa al paper de la casa del *boticari* com a centre del reunió dels hòmens preocupats per la política internacional:

CHESINTA: [...] tot el seu afán / el té en casa el boticari.

INÉS: I pregunte-li qué trau...

CHESINTA: Pues tu ia el veus; me s'ajunta / en quatre desocupats / com ell, i tot el sant dia / el passen allí tra[c]tant / de política europea. / Els assumpts d'Espanya ia / no els toquen, perquè una volta / casi me'ls varen tancar, / mà tu sí vosiferaban.

INÉS: Hi han hòmens extravagants.<sup>37</sup>

### Malnoms de l'apotecari

Dins de les tàctiques de "tortura" psicològica que usa Perico per a fastidiar Benito el *boticari* està l'apropiació de fàrmacs que llança com a malnoms improvisats. Així tenim:

- "Jalapa", arrel purgant de l'*Exogonium purga* (DCVB). "Séneca" va per l'altre pretendent rebutjat, que anava de sabut per la vida.

PERICO: Séneca y Jalapa.<sup>38</sup>

<sup>34</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1308, v.651-678.

<sup>35</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1309, v.691-698.

<sup>36</sup> *Corruixetes*. (S37) 1880: 1753-1754, v.148-187.

<sup>37</sup> *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1225, v.69-82.

<sup>38</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1313, v.807.

- Gripa (no identificat) i *artánica* (planta que en valencià es diu *pa de porc*):

PERICO: Adiós, gripa y artánica. [Despedint-se irònicament de Benito el boticari.]<sup>39</sup>

- “Intrépido calaguala”. La calaguala és el *Polypodium callahuala* i la infusió del seu rizoma, que s’usa com a tranquil·litzant.

PERICO: [Despedint a Benito el boticari] ¡Adiós, / intrépido calaguala!<sup>40</sup>

- “querido opodeldoch”. L’opodeldoch és una classe de bàlsem usat antigament en friccions.

PERICO: ¡Mi querido opodeldoch! [Referint-se irònicament a Benito el boticari]<sup>41</sup>

### 6.3. Els llocs

L’assistència mèdica en la societat burgesa del segle XIX mantingué la diversificació socioeconòmica pròpia d’èpoques anteriors però amb algunes matisacions. Les classes altes deixaren de tindre metges particulars al seu servici exclusiu i passaren a ser ateses gradualment en les consultes privades de les celebritats mèdiques. Les classes mitges eren visitades en els domicilis pels metges de capçalera. Finalment, els pobres i miserables havien de recórrer als hospitals de beneficència, associats en la mentalitat popular —no sense raó— a la reclusió i el desdonament. No serà fins al darrer terç de la centúria quan les Cases de Socors òmpliguen parcialment el buit entre estes formes assistencials.

En els sainets podem trobar referències indirectes als hospitals en general i al psiquiàtric. A més, queda constància de la visita domiciliària dels metges i dels altres agents sanitaris.

#### 6.3.1. Hospitals en general

No s’especifica de quin hospital es parla —segurament de l’Hospital General— però en els dos casos recollits apareix en el context d’una possible ferida greu, en un cas per bou, en l’altre per arma blanca.

- Per una previsible agarrada del bou

PASCUALITO: Y ze brindará / a la zalú...

VIÇANTICO: [Apart] ¡A la salut, / i anirem a l'hospital / si és de bé. No puc avindre'm.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1313, v.799.

<sup>40</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1309, v.691-692.

<sup>41</sup> *Ibid.* (S25) 1876: 1296, v.261.

<sup>42</sup> *Un torero d'estopa.* (S17) 1872: 931, v.539-542.

- Per una previsible ferida per arma blanca, conseqüència d'una baralla de pinxos.

MATASIETE: ¿Tornaré [viu] o me portaran / a l'hospital...?<sup>43</sup>

Fins a tal punt s'espera el fatal desenllaç que els amics tenen ja una llitera per a transportar-lo ràpidament.

MILOTXA: A punt hi ha una parihuela / pe'a replegar-lo en seguida.<sup>44</sup>

### 6.3.2. Hospitals psiquiàtrics

La greu crisi del primer terç del segle XIX provocà un deteriorament sensible de les condicions d'estos establiments en relació al segle anterior, on la mentalitat il·lustrada havia aconseguit introduir millores i reformes. A pesar de breus períodes de recuperació, en general les condicions de vida en el psiquiàtric eren lamentables i en 1866 s'abandonaren les antigues instal·lacions per mudar-se a l'antic Convent de Jesús, la qual cosa no significà la millora que cabria haver esperat. En 1892 encara es nugaven els malalts amb cinturons de ferro amb esposes per a les monyiques i la carència de personal i d'assistència específica eren un problema inveterat<sup>45</sup>.

De les al·lusions al manicomi que trobem en els textos es poden deduir certes idees populars sobre ell:

- Era un lloc on regnava el caos i la confusió

SUNSIÓN: Entre la peixquera i números / la goleta és esta casa.<sup>46</sup>

PEPA: Com hu prengues massa fort / te duran a la goleta.<sup>47</sup>

- Era un lloc on la gent estava tancada en gàbies —cel·les—.

GASPAR: Deixa'm vore en l'hospital / si és que me donen notícia / de que s'ha escapat un loco.<sup>48</sup>

MARIANA: A vosté per eixa enrònia / el portaran a les gàbies.<sup>49</sup>

VIÇANTET: ¡Xec! ¿Estaré io en les gàbies?<sup>50</sup>

<sup>43</sup> *Matasiete, espantaicho*. (S41) 1884: 1926, v.598.

<sup>44</sup> *Ibid.* (S41) 1884: 1933, v.816.

<sup>45</sup> FRESQUET FEBRER, 1992: 181-184.

<sup>46</sup> *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 188, v.181.

<sup>47</sup> *El rei de les criailles*. (S15) 1872: 854, v.547.

<sup>48</sup> *La sastresseta*. (S03) 1867: 277, v.600.

<sup>49</sup> *Als lladres!* (S23) 1874: 1207, v.988

<sup>50</sup> *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1272, v.807.

- Era el lloc adequat per a la gent que perdia el juí o mostrava excessiva agitació

FORTUNATO: ¿A que no sap este estoc / per a què el porte io? [...] Per a fer-li a vosté la / anatomia de la panxa.

QUINTÍN: ¿Este xicot / s'ha escapat d'alguna gàbia?<sup>51</sup>

SENSI: Home, fique's en Jesús, / perquè a vosté en eixe cap / li falta alguna rodeta.<sup>52</sup>

CARMELITO: Dejarla, es una demente / que ha perdido la mollera.

SUNSIÓN: Tú si que la tens perduda / i aniràs a la goleta, / romansero [...] <sup>53</sup>

RAMONET: Esta dona està fent falta / en Jesús.<sup>54</sup>

El lector haurà pogut comprovar que a més de parlar de les gàbies i de Jesús, la paraula “goleta” és un sinònim freqüent de manicomi. Esta paraula servix tant per a l'hospital com per a qualificar a qui es compota de manera incoherent.

#### 6.4. Material sanitari

De material específicament sanitari, deixant a banda la llanceta de les sagnies, sols tenim la menció a una xeringa en una domicili particular.

RAMON: Si me descuide, se queda / en casa lo principal; / la mariposa, ¡friolera!

AA: Tomando la cajita de la jeringa, que está oculta debajo del sofá.

RAMON: Pobres xics, que a lo millor / necessiten...<sup>55</sup>

AA: Debajo del sofá, una cajita de madera, igual a las que se acostumbra guardar las jeringas.<sup>56</sup>

<sup>51</sup> *Corruixetes*. (S37) 1880: 1768, v.641.

<sup>52</sup> *L'herència del rei Bonet*. (S38) 1880: 1793, v.264.

<sup>53</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1387, v.767.

<sup>54</sup> *La Patti de Peixcadors*. (S40) 1884: 1880, v.587-588

<sup>55</sup> *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 1015, v.754-AA.

<sup>56</sup> *Ibid.* (S19) 1873: 991, v.AA.

## 7. L'alimentació

### 7.1. . Actitud davant dels aliments

En totes les cultures hi ha una manera específica de valorar els aliments. S'establixen una sèrie de codis de què és o no saludable o inclús es determinen coses que no es poden menjar. Sense necessitat de recórrer a l'exemple de cultures molt distintes a la nostra en les quals són plats exquisits animals vetats per a nosaltres —com ara cucs, formigues, gossos o fardatxos—, podem recordar que encara està viva la recomanació de no beure aigua després de menjar fruita o que en certes èpoques de l'any es quasi obligat menjar certes coses —torrons en Nadal, massapà en Sant Donís— o està prohibit menjar-ne unes altres —com la carn els divendres de Quaresma—. En els textos que estudiem també apareixen notícies sobre esta qüestió, si bé no tan extensament com ens agradaria.

- L'orde dels aliments és important. Així queda reflectit en els dos següents fragments en què la barreja de dos aliments poc compatibles o de menjar alguna cosa en dejú pot causar problemes de salut:

MOZO: Buenas. Del café de Pedro.  
 AA: Presentándose al foro con unos helados.  
 MARIA: Faltava lo principal [...]  
 BALTASAR: Pero, ¿no mos farà mal / después del lleu el sorbete?  
 VICENT: Així acabant de tastar-lo / rebenteu tots. “¡Ojalá!”<sup>57</sup>

RAMON: ¡Confitura i en dijú! / ¡És una temeritat, [...]”<sup>58</sup>

- Hi ha certs aliments que d'entrada poden causar problemes.

TONI: Aún es mejor el limón [comparant-lo amb l'orxata]  
 TITA: Los **ácidos** son fatales.<sup>59</sup>

TITA: ¡**Aguardiente!** ¿Está usted en sí? / Ni olerlo puedo siquiera, / me irrita de una manera...  
 BIENVENIDA: Lo mismo me pasa a mí; / y las que estean tocadas / del vapor, si les preguntas... / Yo enseguida, buf, ¡me muntan / al rostro unas flameradas!<sup>60</sup>

TÍO JUAN: Tomad; (Ofreciéndoles un membrillo.) / eso no es malo.  
 RAMON: ¡Un **codony!** / ¡Malaït ¡Si eso es capás / de causarles un farrago / de dos mil demonios!  
 TÍO JUAN: ¡Quiá! / Aquí todo sienta bien / porque esto es mu natural / y mu sano.<sup>61</sup>

- Segons este fragment, les fraules eren una fruita apreciada i cara.

PEPETA: La lliura i mitja de freses / que els he dut per a esta esprà / no valen...

<sup>57</sup> *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 413, v.1037.

<sup>58</sup> *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 996, v.181-182.

<sup>59</sup> *La processó per ma casa.* (S05) 1868: 453, v.632.

<sup>60</sup> *Ibid.* (S05) 1868: 453-454, v.642-649.

<sup>61</sup> *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1019, v.117b-123b.

RAMON: ¿Freses?, En grande; / i això, ¿qui te-hu ha manat?  
PEPETA: Vosté pareix que li dolga / quedar bé.<sup>62</sup>

- Els excessos es paguen, com hem tingut ocasió de comentar en parlar de l'enfit i les indigestions en l'apartat dedicat a la patologia.

RAMON: ¿Eixos xics s'han atracat / de figues! En seguideta / gita-los sinse sopar.  
TÍO JUAN: Buena tripá se han echao.  
RAMON: ¿Tan males que són!<sup>63</sup>

- Clar que el menjar molt no sempre s'associa a problemes de salut. Chesinto es desespera pel pou sense fons en què s'ha convertit el seu convidat, que demana aliments de primera qualitat al·legant un suposat estat delicat de salut.

CHESINTO: ¿Pero has reparat quin trull? / ¿Lo que beu i lo que menja! / ¿I lo que fuma i escup! / No parla més que de carne, / de chullas, y de... rosbuf / o ros... no sé io com diu, pero això és un avestrús. Ahir, acabant de l'olla, / mà que és menester ser buc, ¿se menjà les quatre lliures / que tu portares de lluç! / Ia que fas apetitets / pe'a que mengem més a gust, / no vages en sofregits, / fes guisaos que tinguen suc.<sup>64</sup>

- Valentí ens oferix un resum del calendari festiu valencià amb les seues peculiaritats gastronòmiques.

VALENTÍ: Vamos, ¿també bunyolets? / Clar, ¿sen[t] Jusep hu reclama! / Io no sé com s'heu arreglen; / lo cert és que en eixa casa / ¿ve Carnistoltes? ¿quallat! / ¿I que és bovo! Mai s'escapa / de que per damunt li ballen / les pilotes d'ordenança. / ¿De la mona, no se parle, / perquè la mona de Pasqua / són tres dies, i ells estan / soterrant-la una setmana! / Diu: ¿sen[t] Vicent? Menjar blanc. / ¿La Mare de Déu? ¿Aguarda! / Passejant la mesurota / de freses, no faran falta. / Berenarets i paelles; / home, sen[t] Jaume i sent[a] A[n]na / i sen[t] Joan i sen[t] Pere, / ¿s'han de celebrar! ¿No falla! / Lo que io dic: eixa gent / té el calandari en la panxa.<sup>65</sup>

- En què consistixen els desdjunis? Trobem una certa variabilitat en els desdjunis que apareixen en les obres.

El més pintoresc potser siga començar el dia amb un got d'aiguarent:

GASPAR: Desdijune's en un got / d'aiguarent, que és fresc i ajuda...  
SUSANO: Io tinc privà la beguda. / [Apart] ¿Qué costums té este homenot!<sup>66</sup>

Però pareix que és el xocolate, medit en pastilles, el que domina:

PEPE: És enjorn.  
CARMELA: Pero io m'[ha] alçat a l'alba / i estic en mitja pastilla.<sup>67</sup>

Clar que per a certa gent no pareix ser suficient:

BORJA: Entre parèntesis, ¿saben / que no m'ha desdjunat? [...]  
PERANÇA: ¿Vol / xocolate o almorzar?

<sup>62</sup> *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 435, v.55-60.

<sup>63</sup> *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 1019, v.112b-116b.

<sup>64</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1390, v.74-88b.

<sup>65</sup> *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 646-647, v.497-518.

<sup>66</sup> *La sastresseta*. (S03) 1867: 267, v.225-228.

<sup>67</sup> *A la vora d'un sequiol*. (S12) 1871: 716, v.123-125.



BORJA: Xocolate, i més tardet / almorzaré.<sup>68</sup>

- Trobem registrat un costum propi de la festa dels bous: donar la sang. Amb la carn i la sang dels bous sacrificats en les places i en les festes dels pobles s'han preparat tradicionalment diversos plats típics. Regalar la sang, que és base de plats tan valencians com la “sang i ceba”, és una manera de mostrar deferència o agraïment cap ad algú<sup>69</sup>.

NASIET: Ia està mort [el suposat bou]. / ¿A qui li dones la sang?<sup>70</sup>

- Heus ací una curiositat. En este fragment veem com Maria perd el control i es despatxa a gust en una veïna que aparenta tindre una millor posició social. Precisament per a posar en dubte la seua superioritat social li diu que mai s'haurà vista farta d'arròs en xolba<sup>71</sup> i *potaje*, plats propis de les classes més modestes.

MARIA: Y me pongo derecha / p'a desirle en su lenguaje / que no mos faça la Marta, / pues mai s'habrá visto farta / d'arròs en xolba y potaje.<sup>72</sup>

L'al·lusió a “fer la Marta” és d'una adaptació *ad hoc* del refrany valencià “muiga Marta, i muiga farta”, que segons el DGMG explica l'alegria que té qui aconseguix allò que vol i que per al DCVB es diu per a justificar l'excés de glotoneria d'algú. Est últim diccionari documenta ja una variant, “bé canta Marta després de farta”, en el clàssic *Lo procés de les olives*.

## 7.2. Activitats relacionades amb l'alimentació

### 7.2.1. Venda d'aliments

Deixant a banda el comerciants establits en les seues botigues, la venda de molts aliments es feia de cara al carrer.

- En ocasions de manera sedentària, com la bunyolera, que se situa a la porta de la bunyoleria per a afavorir l'eliminació dels vapor del fregit. Trau el forn i la paella i s'establix amb tots els atifells organitzats.

AA: [...] una buñolería. A la puerta de ésta, una mujer sentada detrás del hornillo y la sartén de los buñuelos.<sup>73</sup>

<sup>68</sup> *Trapatroles*. (S44) 1895: 2032, v.109-114.

<sup>69</sup> ESCALANTE, 1995: 944, n.48.

<sup>70</sup> *Un torero d'estopa*. (S17) 1872: 933, v.587-588.

<sup>71</sup> No he pogut documentar “cholva”, —que és com apareix al text— però el DRACV du “cholbit” com a “variedad de chorlito”, és a dir, un pardal de carn poc apreciada.

<sup>72</sup> *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 411, v.965.

<sup>73</sup> *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 641, v.AA.

En una altra obra apareix la figura de la tia Coquera “*con un cesto lleno de tortas y pastelillos*”, assentada junt a la frontera d'una casa i pregonant els seus productes.

COQUERA: Xicos, coques calentetes / de dacs. Vingau ací. / I pastissets de moniato / com la mel. ¿No me'n preniu? [...] Coques calentetes, / acabaetes d'eixir / del forn. Xicos, la Coquera.<sup>74</sup>

- En uns altres casos, els venedors són totalment ambulants i van anunciant la seua mercaderia pels carrers. Açò justifica la gran diversificació dels venedors, cada u ocupar d'un producte que poguera manejar i transportar amb facilitat, així com una certa variabilitat estacional: qui ven orxata aterrossada en estiu ven xocolate calent en hivern

SIMONET: Pregunta-li / lo que Simonet l'obsèquia. / No passarà un tramusser, / orxatero o panollera / que io no el cride...<sup>75</sup>

Els cocoters venien els seus productes, els cocots —una classe de pastís de *pisto* i tonyina— i vi per a acompanyar-los, en les aglomeracions, actes públics, festes, etc.

COCOTERO: Caballeros, la punteta. / Cocotets i vi.<sup>76</sup>

### 7.2.2. Fraus alimentaris

Tenim un interessantíssim fragment on es descriuen alguns procediments per a adulterar aliments, en especial àrids i líquids. En realitat el fragment està duplicat puix pertany a una obra que Escalante reescribí modificant lleugerament les situacions i alguns caràcters dels personatges però mantenint essencialment l'estructura.

Seguixen a continuació els dos fragments.

- *Oros són trumfos*

PEPICO: Ma casa / és un comerç de primera.

ORTEGA: ¡La botiga de les mosques / li diuen!

PEPICO: ¡Home, no menta!

DIEGO: Botiguetes, n'hi han tantes / que ia el negoci no presta.

ORTEGA: ¡Per a morir-se de fam...!

PEPICO: ¡Pues, senyor Diego, en la meua / se guanya lo que se vol; / perquè, com fem tanta mescla...!

ORTEGA: Lladres.¡Uh!

PEPICO: Mire vosté / si la ganància és poc neta. / Molts el xocolate el fan / de cacau, sucre i canella; / pues nosatros li posem / només garrofes i pedra / de calderer.

DIEGO: [Apart] Bo és saber-ho

PEPICO: Al sucre terciat, terreta / d'escurar, farina a l'oli / i serraura a la sémola. / Per eixe estil lo demés.

ORTEGA: I el parroquià, si rebenta...

DIEGO: Ia no estranye les ganàncies.<sup>77</sup>

- *Bolot de oros i mà*

<sup>74</sup> *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1950, 1951, v.33-36, 51-53.

<sup>75</sup> *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1577, v.211-215.

<sup>76</sup> *Un torero d'estopa*. (S17) 1872: 935, v.607-608.

<sup>77</sup> *Oros són trumfos*. (S34) 1878: 1651, v.277-299.

PEPICO: [...] io / zóc fill de la botigueta / delz quatre cantonz; ma casa / éz un comerz de primera.  
 DIEGO: Botiguetes, n'hi han tantes / que ia el negoci no presta.  
 PEPICO: ¡Vozté qué zap!  
 DIEGO: Poques finques compraran.  
 PEPICO: Puez en la meua / ze guanya lo que ze vol / perquè com fem tanta mezcla...  
 DIEGO: Mo comprenc.  
 PEPICO: Mire vozté / si la ganància éz poc neta. / Moltz el xocolate el fan / de cacau, sucre i canella; / poz nozatroz li pozem / només garrofez i pedra / de calderer.  
 DIEGO: [Apart] Bo és saber-ho. / [Alt] I el parroquià, ¿no rebenta...?  
 PEPICO: ¿Veu vozté el sucre terziat? / ¡Qué ha de zer sucre! Z'heu penza. / Tot éz farina de dacza. / ¿El zafrà?  
 Per cà brizneta / de zafrà, n'hi ha vint de flor / d'alazor; i zi éz la zémola, / en rozegonz ben ratllatz / auzaez i bugaez que au[g]menta / la caixa. Per eixe eztil / tot lo demez.<sup>78</sup>

En la reescriptura del darrer sainet Escalante manté la descripció del frau del xocolate, canvia substancialment els adulterants del sucre terciat i de la sémola, suprimix la menció al frau de l'oli i afig el del safrà; fa la impressió de que en la darrera obra Escalante és molt més versemblant.

- Per a la vigilància dels fraus en la venda d'aliments funcionava des de l'època fora la institució del Repés, que com indica el seu nom tenia un joc oficial de peses i mides que servia per a fer comparacions amb els dels comerciants i permetia fer ocasionals visites d'inspecció. És per això que l'oficial d'esta institució devia esglaiar sensiblement els comerciants.

MESPANTOFLES: Del Repés pots ser el bu, / i a un forner menjar-te'l cru.<sup>79</sup>

### 7.2.3. Restauració

- La situació de les fondes, almanco de les sovintejudes per les classes populars, no devia ser massa bona. Una contundent exclamació de Sandalio ens indica que les intoxicacions alimentàries eren conegudes pels seus clients:

QUIQUET: ¿Hui anem de fonda?  
 SANDALIO: ¿Fonda? Primer dejunava; / la última volta que anàrem / jurí no xafar-ne un[a] atra: / m'agarrà una passa còlica...<sup>80</sup>

- Després trobem la postura de conveniència de Manuela i Pulido en *Bufar...* Manuela es queixa en privat de la qualitat del menjar, i diu que u mai pot saber què menja exactament:

MANUELA: Està en que allí [en la fonda] mai sap una / si és carn lo que menja o peix.<sup>81</sup>

<sup>78</sup> *Bolot de oros i mà.* (S46) 1895: 2105-2106, v.287-314.

<sup>79</sup> *L'agüelo Cuc.* (S32) 1877: 1580, v.324-325.

<sup>80</sup> *Les criaes.* (S35) 1878: 1677, v.69-73.

<sup>81</sup> *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 511, v.68.

No obstant això, sembla ser que anar de fonda tenia el seu punt de classe, de manera que quan baixa la veïna no dubten en jactar-se i dir que és allà on han dinat i fan tota una fantàstica exposició dels fabulosos menjars que diuen haver fruit

PULIDO: Es que hoy la llevé a la fonda...

MANUELA: ¡A la del Sit!

RUFA: ¡Buena mesa! / ¿Y qué tal...?

MANUELA: ¡Hay, doña Rufa! / ¡Yo no puedo desir chufa!

PULIDO: Comimos a la francesa. / ¿Cuantos platos?

MANUELA: ¡Vintisiete! / Pero yo me maravillo: / ¡qué bien guisan el "bisquete"!

PULIDO: ¡Y el "filete" de novillo!

MANUELA: Sobre todo, ¡vaya un flam! / ¿Y Pulido? ¡Si usted viera / qué susto con la bromera / cuando destapó el cham-pam...!

PULIDO: Hubo, además, otros vinos.

MANUELA: ¡Todo fue de lo mejor!

RUFA: [Apart] ¡Jesús! ¡Mienten sin temor! / ¡Pero cuantos desatinos!<sup>82</sup>

---

<sup>82</sup> *Ibid.* (S07) 1869: 520, v.357-374.

## 8. Ciència i tècnica

### 8.1. Astrologia, món natural i oratge.

- L'astrologia és una pràctica endevinatòria, en alguna època considerada com a ciència, que estudia de manera especulativa les influències dels astres sobre el destí dels hòmens i sobre els fenòmens meteorològics. Astronomia i astrologia anaren lligades molts segles fins que la primera es va despullar del contingut especulatiu i endevinatori.

A pesar que Escalante no demostra tindre afició per estes pràctiques ni per altra classe de doctrines més o menys supersticioses, trobem algunes mencions a les planetes (en femení) en boca dels seus personatges, restes de les doctrines astrològiques. Efectivament, la planeta era el destí o curs predestinat de la vida de cadascú a partir de la influència exercida per determinat cos celestial.

TONI: De la seua planeta / ningú s'escapa, / i la nostra, si mires, / ben clar senyala / que tard o prompte / t'han de dir... la sinyora / d'Antonio Robles.<sup>83</sup>

SALVAORA: Era la meua planeta; / pacència: s'ha de cumplir. / Mundo amargo... ¡Adiós! ¡Quin bot / vaig a pegar!<sup>84</sup>

BLAI: El que naix en bon planeta...<sup>85</sup>

“Planeta” equival a “estrela” en les expressions “nàixer amb bona o mala estrela”

SUNSIÓN: ¡Ai, Tono, si tu saberes / que mala estrela tenim...! / Està més verd el raïm / que tu creus.<sup>86</sup>

MATIETES: Mire que sinse eixa xica / me muic. [...] Naixquí en mala estrela.<sup>87</sup>

- Popularment es pensa que els astròlegs poden penetrar en els secrets de les coses i se'ls atribuïx la capacitat de saber de tot, com passava amb els poetes, els filòsofs i, en el fragment que seguix, amb els dimonis.

VALENTÍ: ¿Entonses, d'a on / has adquirit eixos datos? / ¿Com has pogut saber, com...?

MESPANTOFLES: Hu he llegit en "Les Províncies", / i eixe diari hu sap tot.

VALENTÍ: Mos enganya.

SIMONET: Eres astròleg, / ¿no és cert?

MESPANTOFLES: Io sóc... lo que sóc.<sup>88</sup>

<sup>83</sup> *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 441, v.285-291.

<sup>84</sup> *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1553, v.495-498.

<sup>85</sup> *L'herència del rei Bonet*. (S38) 1880: 1792, v.183.

<sup>86</sup> *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 191, v.308-309.

<sup>87</sup> *Trapatroles*. (S44) 1895: 2035, v.203-209.

<sup>88</sup> *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1581, v.346-354.

Com hem dit, el ser poeta també autoritza per a divagar sobre qualsevol tema de filosofia natural... amb ben poca fortuna, com es comprova al llarg de l'obra.

MIQUEL: [...] li parlarà / de totes les encumbències / del món i de tots los rams / de l'admòrfega.

PEPE: ¿És astròleg?

MIQUEL: ¡És poeta! Ell tot hu sap.<sup>89</sup>

- Astrologia i astronomia queden encara confoses en la mentalitat popular com queda palés en l'alternança de les dos disciplines per a referir-se a les estacions de l'any. És interessant l'aparició en el text del *Calendario Zaragozano. El firmamento*, fundat en 1840 per l'astrònom Mariano Castillo y Ocsiero. Este calendari s'edita encara i és aplicable a tota Espanya. Du informació astronòmica, prediccions meteorològiques basades en la interpretació de la posició dels astres, el santoral i diverses dades eclesiàstiques, notícies sobre les fires i mercats populars d'Espanya, refranys, cites, etc. Ha tingut una gran predicació entre la gent del camp per les orientacions que dóna sobre l'oratge i les fases de la lluna, les quals tradicionalment es consideraven fonamentals a l'hora de determinar el moment de la sembra que garantira una bona collita. A més porta informació elemental sobre la reproducció i gestació dels animals domèstics i altres dades d'interés per als llauradors.

PERICO: Si io sé més que un teòleg / pot saber; hasta d'astròleg / sé més que el Saragosano.

SABINO: ¿Astròleg, vosté?

PERICO: ¿Se riu? / Nada, pregunte si vol.

SABINO: ¿Perqué en l'hivern ix el sol / molt més tard que en l'estiu?

PERICO: En l'hivern...

BERTOMEU: ¡Adiós, Peret!

SALVAORA: Ara ia pot amagar-se

PERICO: Ix més tard, perquè fa fred / i té por de costipar-se [...] ¡No sé io d'astronomia, / i casi el deixé ajopit!<sup>90</sup>

- Encara que el lèxic sobre l'oratge és ben abundant, no abunden les referències predictives o interpretatives llevat de l'associació amb el reuma. No obstant, tenim ací una curiosa associació entre les tronades i que les mosques siguen especialment molestes:

RAMON: ¿Tindrem alguna tronà? / Pareix que em piquen les mosques...<sup>91</sup>

- La por a les tronades justificava, com en el cas de les malalties, l'adoració dels sants protectors. Heus ací una ofrena per a evitar les calamitats de les tronades:

DIEGO: I també, / pe'a quan trone, un tros de ciri / pasqual i un ram de llorer.<sup>92</sup>

<sup>89</sup> *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 957, v.144-148.

<sup>90</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1303, v.494-508.

<sup>91</sup> *El tio Cavi.la*. (S19) 1873: 996, v.188.

<sup>92</sup> *Als lladres!* (S23) 1874: 1189, v.438.

## 8.2. Els éssers vius

Com es pot comprovar en el *thesaurus*, trobem una gran varietat de lèxic referit a plantes i animals, sobre tot a estos últims. No obstant, en poques ocasions ixen a escena. Sols alguna cotorra o un gosset de companyia. Les mencions als animals poden ser perquè se'ls ha donat una utilitat fora de l'escenari —com ara una haca per a fer una excursió en *El tio Cavil·la*—, o formen part d'algun menjar. Però la cita més freqüent és en sentit figurat, per a qualificar algú amb alguna característica —normalment pejorativa— que s'atribuïx a l'animal —per exemple, cridar *burro* a algú volent dir que es molt tossut—.

### 8.2. Salut i malaltia dels animals

- En el següent fragment trobem un gosset que està tirant els claus i que per això rosega qualsevol cosa que caiga en les seues potes:

MANUEL: ¡Vamos, [el gos] s'ha menjat les gomes [dels "botitos"] / i ha rosegat en les dents / el corte!  
 ¡Hombre, qué delicia / de animal!  
 FELIPE: Dispense usted... / està echando los colmillos.<sup>93</sup>

- En est altre diàleg la cotorra de Prisca apareix tan delicada de salut com el seu marit Torcuato. La solució és més o manco la mateixa: bon menjar i en abundància.

PRISCA: ¿y la cotorra? [...]  
 TORCUATO: Hacerla / viajar...  
 PRISCA: Pobrecilla, y está enferma. / Baltasara, por favor, / no le dé usted ni que vea / ninguna clase de fruta, / pues todas se le indigestan. / Carne y bizcochos...<sup>94</sup>

### 8.2. Història natural dels sers vius

Tradicionalment s'admetia que els animals formaven espècies estables des de la creació del món per Déu —depenent de les creences—, i la classificació dels sers vius moltes vegades es basava en les similituds físiques externes. Així, trobem que Bernat associa els galfins de la font de la Glorieta amb uns samarucs —espècie de peix de l'Albufera— i diu que, en tot cas, pareixen *animals de séquia*, categoria taxonòmica no massa científica però que per a un llaurador devia respondre perfectament a la seua cosmovisió, tot i que reconeix no entendre *la família dels peixos*.

BERNAT: Pos els samarucs aquells / que s'astufen dins la pica, / estan molt al viu.  
 MANUELA: Delfines / querrás decir.  
 BERNAT: La familia / dels peixos io no l'antenc, / pero quansevol diria / que allò és animal de séquia.<sup>95</sup>

<sup>93</sup> *Barraca en lo Cabanyal*. (S16) 1872: 890, v.448-452.

<sup>94</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1378, v.450-459.

<sup>95</sup> *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 603, v.527-533.

### 8.3. Coneixement, formació i estudis superiors

#### 8.3. Percepció de la ciència i dels estudis superiors

- L'alta estima en què es tenien els estudis universitaris en general i pertànyer a la Universitat en particular queda palés es este diàleg en què Salvaora s'il·lusiona per la possibilitat que sa filla arribe a “caterdàtica”.

SABINO: Sóc pobre, mes tinc ingeni, / i si mamprenc la carrera / de catedràtic d'història...

BERTOMEU: Lo será usted en toda regla.

SALVAORA: [Apart] ¡Caterdàtica ma filla! / ¡Quin goig!<sup>96</sup>

- Apareixen també referències a centres d'estudi prestigiat, com ara la Universitat de Salamanca:

MICALET: Pues Pepeta / no ha estudiat en Salamanca.<sup>97</sup>

Però és Madrid qui rep els major elogis en quant a estudis, ciència i, com no, carrera —no necessàriament universitària, clar—.

BALTASARA: Él en Madrid / es donde haría carrera, / y tomaría ingrediente.

PRISCA: Certo; ustedes no consientan / que viva aquí obscurecido. / Mándelo usted allá, que tienda / sus alas...

[...] La política, las ciencias, / el periodismo, ancho campo / le ofrecen.<sup>98</sup>

- Sabino és un sabut en *Endevina, endevinalla* que es vana de posseir grans coneixements científics, els quals situa en oposició a les coses dels “nesios” o coneixement vulgar. Evidentment demostrarà que no en té ni un ni altre, però resulta interessant comprovar que admet sense rubor que és incapaç d'entendre les anècdotes “inferiors” pròpies de la “poca mollera”. En tot cas manifesta la seua afició a les “clàssiques controvèrsies” que nos recorden una manera especulativa de fer ciència, molt segura de la preeminència de l'intel·lecte i allunyada de l'experimentació i de l'aplicació pràctica dels sabers.

SABINO: Preferix tractar mil voltes / en un presidiari, crega'm, / a tractar en un imbècil. / Los nesios me desesperan. / Acostumbrat a les clàssiques / controvèrsies, en la esfera / trasendetal y científica... / - que és a on se deprén i apeg a lo bó- m'agrà discutir... / verbi gracia, sobre un tema / dels coneixements humanos del món.

SALVAORA: ¡Ouir-lo embelesa!

BERTOMEU: ¡Parla muy bien!

SABINO: Así es / que uno no comprende siertas / anécdotas especiales, / que acusan poca mollera.

BERTOMEU: Ni mosatros.

SALVAORA: Ni la xica / tampoco.<sup>99</sup>

<sup>96</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1307, v.617-622.

<sup>97</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1310, v.724.

<sup>98</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1380, v.529-542.

<sup>99</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1306, v.589-604.



### 8.3. Aritmètica i càlculs

Troblem diversos exemples de comptabilitat molt bàsica i relacionada habitualment amb transaccions comercials.

DONÍS: Quan acabe, / ¿podria posar-me en clar / uns comptes? [...] Chico, / ¿cinquanta arroves de draps, / a dèneu quinzets, quant munten?<sup>100</sup>

FERMÍN: ¿Quants sepillos / has venut esta setmana?

ROSENDO: Unes trenta-set dotzenes.

FERMÍN: ¿Què li pareix la ganància? [...] Traga comptes: només a quinzet / que pot quedar-li...<sup>101</sup>

- En este cas Escalante usa els comptes de Lepe per a fer més que evident al públic que la seua pretesa saviea no és més que una fal·làcia, inclús sense conèixer el valor real de les monedes amb què fa els càlculs.

COQUERA: Qué, ¿me compres / pastissets? Hui estan canela. / ¿Quants ne vols?

LEPE: Perqué no diga, / pose-me'n mitja dotzena. / ¿A com són?

COQUERA: Per ser pe'a tu, / a sou només.

LEPE: De manera / que dos per dos, huit; i quatre, / quinze... Serà una pesseta / i onze aguiletes.

COQUERA: Just. ¡Fill, / pero en quina llaugerea / traus un compte!

LEPE: I sinse valdre'm / de ploma ni llapissera.<sup>102</sup>

- En una altra obra queda constància del frau que en ocasions fan els qui controlen els diners, com ara, Diego l'escolà. Segons pareix, est es queda en una part de les almoines recaptades en els actes religiosos, la qual cosa li genera l'animadversió de les animetes santes.

DIEGO: ¡Animetes! Io ia sé / que a mi no em podeu tragar / des de que tinc al meu càrrec / l'administració del plat. / ¡Pero si m'escape d'esta, / presentaré els comptes clars / i os tornaré tot el oli / que gastí p'a l'encisam!<sup>103</sup>

- I parlant de percentatges trobem un clar testimoni de la vigència de la usura:

GRATINIANO: Perqué una volta d'un préstamo / li vàrem cobrar el trenta... / i vint, cinquanta per cent, / se'n muntà a la figuereta.<sup>104</sup>

### 8.3. Geografia

En *Endevina*, *endevinalla* tenim una escena en què Sabino presumix dels seus sabers geogràfics... amb ben poca fortuna, com mostra la confusa informació que aporta sobre els pols geogràfics. La necessitat de demostrar que sap més que ningú el fa parlar de tot i destarifar sense vergonya.

<sup>100</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1369, v.194-196, 212-214.

<sup>101</sup> *Els nòvios de ma cunyà*. (S36) 1880: 1717, v.273-280.

<sup>102</sup> *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1954, v.154-165.

<sup>103</sup> *Als lladres!* (S23) 1874: 1207, v.979-986.

<sup>104</sup> *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 632, v.35-38.

SABINO: Jaén, capital de su / provincia, situada en / la Andalucía.  
 SALVAORA: ¿Es bonito? / ¿Ha estat per allí vosté?  
 SABINO: L'ha vist en lo mapa.  
 BERTOMEU: Això; / en los mapes...  
 SABINO: I sabent geografia...  
 SALVAORA: Eixes coses / són les que m'agrà saber. / A vegaes nomenen pobles, / i una ignora... Ara mateix,  
 / si me pregunten l'Amèrica / per a on para, io no hu sé.  
 SABINO: L'Amèrica és una part / del món.  
 SALVAORA: ¿I allí mai fa fred?  
 SABINO: Mai; ¿no veu vosté que està / en el polo Suro... est? / Perquè polos hi ha dos: / u gelat i atre calent.  
 AA: Meciéndose en la silla, resbala un pie de ésta.  
 SALVAORA: A [e]spai.  
 SABINO: Casi caic d'espates.  
 BERTOMEU: No s'agrunse. (Se levantan)  
 SALVAORA: Vea usted. / Io estava en que el polo era / una cançó.  
 BERTOMEU: El polo és / lo que diu ací Sabino.  
 SABINO: Està a un extrem.  
 BERTOMEU: A un extrem.  
 SALVAORA: Serà per a ix la lluna.  
 SABINO: La lluna, a on vosté la veu, / és un planeta.  
 SALVAORA: ¡Qué coses!  
 BERTOMEU: Un planeta: lo mateix / ha ouit io dir. Que li ataquen / per a on vullguen: tot hu enten.<sup>105</sup>

### 8.3. Química

La única referència a la química moderna és la menció de l'òxido hídrico, nom químic de l'aigua.

PERICO: [...] Prenga vosté óxido hídrico.  
 BENITO: ¿Oxi... qué?  
 PERICO: Aigua del pual.<sup>106</sup>

### 8.3. Veterinària

El protagoniste madur de *Les criaes*, Sandalio, és veterinari encara que no exercisca la seua professió durant la representació. De fet, probablement el sentit de dir que és veterinari siga per a fer el joc de paraules amb les haques i explicar que vol que el seu nebot continue estudiant la carrera:

SANDALIO: Seguixca vosté / estudiant veterinària, / i quan la carrera acabe, / ia que el tio li la paga, / raonarem d'establir-se.  
 QUIQUET: Sap que a mi no m'entusiasma / eixa professió.  
 SANDALIO: És la meua.  
 QUIQUET: Té tan poquíssima gràcia / tratar en haques i burros / com vosté... fa.  
 SANDALIO: ¿Qui més haca que tu?<sup>107</sup>

## **8.4. Pesos i mides**

Els governs moderats foren tots molt centralistes a imitació del model jacobí francès. L'any 1847 es constituïx el Banc d'Espanya que passa a tindre el monopoli en l'emissió del paper moneda i que progressivament implantarà un sistema monetari

<sup>105</sup> *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1299, v.345-375.

<sup>106</sup> *Ibid.*(S25) 1876: 1295, v.227-228.

<sup>107</sup> *Les criaes*. (S35) 1878: 1677, v.58-66.

unificat. Paral·lelament, el 1852 s'implanta el sistema mètric decimal i s'abolixen els sistemes de pesos i mesures tradicionals. Com sol passar en tot canvi d'esta envergadura, la població tardà en dominar el nou sistema i no falten les vacil·lacions a l'hora d'aplicar les noves mides.

- Trobem exemples de falta de domini del nou vocabulari

SÚRIA: [...] té una colombrina / que, si escomença a arruixar, / aventa les bales cròniques / a dies kilòmegros llargs.<sup>108</sup>

FÈLIX: ¡Ai! Estic suant el kilo / i el kilogramo, no és xança.<sup>109</sup>

- L'ús d'un sistema de prefixos comuns per a totes les magnituds provoca errors en ocasions, com la confusió de *kilogramo* per kilòmetre:

JERONI: ¿Eixe cabàs...?

CRIADA: És que volen / un kilómetro de figues, / i baix no ne queden.<sup>110</sup>

- Les confusions a voltes s'estenen al nou sistema monetari (articulat sobre la “pesseta”, de la qual el xavo és una unitat fraccionària amb valor de cinc o deu cèntims). De tota manera en este cas la confusió entre *cèntims* i *centímetres* sembla sospitosament interessada:

RAFEL: Tin quatre xavos del gos / que duc.

ROSETA: ¿Açò per quant passa?

RAFEL: Cinc d'eixos fan un quinzet, / són désset; hasta quaranta / centímetros... Io en dec setze, / vol dir que me sobra...

ROSETA: ¡Aguarda!

RAFEL: En estos xavos del gos / io no m'aclarixc encara.<sup>111</sup>

## 8.5. Tecnologia de la llar

### 8.5. Energia

- La font d'energia que s'utilitza a les llars és el carbó. Encara passaran anys abans que el gas estiga a disposició general de la població i més encara per a l'electricitat. Les cases solien dispondre d'espais per a guardar el combustible que usaven per a cuinar:

PERE: Ni en lo cabàs hi ha carbó, / ni estelles en la covarxa.<sup>112</sup>

CLARA: ¿Ací, vostés, el carbó / per a on el tenen tancat?<sup>113</sup>

SANDALIO: ¿No en queda en la sària? Veja / en lo cabasset.

<sup>108</sup> *Fugint de les bombes!* (S20) 1873: 1069, v.405.

<sup>109</sup> *Les tres palomes.* (S28) 1877: 1447, v.717-718.

<sup>110</sup> *El trovador en un porxe.* (S11) 1870: 684, v.380-382.

<sup>111</sup> *L'escaleta del dimoni.* (S21) 1874: 1110, v.531.

<sup>112</sup> *La casa de Meca.* (S02) 1867: 237, v.523-524.

<sup>113</sup> *Les criaes.* (S35) 1878: 1682, v.283-286.

- A banda de cuinar, el carbó ja convertit en brases es depositava en els brasers i servia com a calefacció, sovint col·locat baix d'una tauleta redona amb un cobertor que permetia tindre les cames baix de la taula cobertes i rebent la calor del caliu.

AA: [...] en primer término, la tarima de un brasero.<sup>114</sup>

AA: Los mozos [...] trayendo una tinaja pequeña y una tarima de un brasero.<sup>115</sup>

### 8.5. Il·luminació

- La il·luminació pública arriba a VLC començant per La Glorieta. En 1844 s'inauguren els fanals de gas i així romandrà fins que en 1882 es cree la Societat Valenciana d'Electricitat (sols dos anys després de la invenció de la llum elèctrica estable) que quatre anys més tard reconvertirà la fàbrica de gas de La Glorieta.

TITA: ¿La Glorieta? Ni por más... / En verano, allí son fijas; / antes que enciendan el gas / ya tiene usted allí a mis hijas.<sup>116</sup>

- Com hem dit en parlar de l'energia, el gas no estava a l'abast de les classes populars i la il·luminació privada devia recórrer als recursos tradicionals: caneles, quinqués i cresols

DOROTEO: Ell mateix / durà de la botigueta / dos caneles, pues anit / se gastà tota l'esperma / i mes s'ha olvidat comprar-ne.<sup>117</sup>

PULIDO: Rosa, / póngale mecha al quinqué / y abajo compre dos velas.<sup>118</sup>

FRANCISCA: Enciendo el candil, que apenas / nos vemos.<sup>119</sup>

### 8.5. Tècnica de la llar

- La poca tècnica casolana que hem pogut arrebregar és el tradicional cordell que estava nugat a la porta del carrer i que passava per tots els pisos d'una finca, de manera que els veïns obrien la porta tirant d'ell des del seu habitatge sense haver de baixar-hi.

PULIDO: Atienda. [Apart] Robar hui justetament / el cordell. [Alt] Baje, y la puerta / la entorna bien, y detrás / cuelgue el candil.<sup>120</sup>

D.JAUME: [...] quan se'n vaja, tanque bé / la porta de l'escaleta.

QUICO: Eixos xics del coeter / que viu dalt, tenen el gust / de tallar tots els cordells.<sup>121</sup>

<sup>114</sup> *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 757, v.AA.

<sup>115</sup> *L'escaleta del dimoni.* (S21) 1874: 1096, v.AA

<sup>116</sup> *La processó per ma casa.* (S05) 1868: 452, v.596.

<sup>117</sup> *La Moma.* (S22) 1874: 1149, v.324.

<sup>118</sup> *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 512, v.112.

<sup>119</sup> *El tio Cavil·la.* (S19) 1873: 1022, v.217b.

<sup>120</sup> *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 516, v.250-254.

<sup>121</sup> *La "senserrà" del mercat.* (S21) 1874: 1099, v.168.

## 8.6. Indústria i artesanía

### 8.6. Art de la seda i teixits

- El prestigi de l'art de la seda i del gremi dels velluters queda palés en les paraules de Pulido (*Bufar...*) i Ortega (*Oros...*):

PULIDO: ¡Quants treballs hauràs passat!  
 VAORO: ¿Treballs?  
 PULIDO: En l'art de la seda...  
 VAORO: Io no...  
 PULIDO: En la vida podràs / eixir de fam i pobrea...  
 VAORO: Ia sé que està molt perdut; / pero a mi...  
 PULIDO: Si io poguera / col·locar-lo en la oficina...<sup>122</sup>

ORTEGA: Io seguixc una carrera / artística.  
 PEPICO: ¡Velluter; / se creu que l'art de la seda...! [...]  
 ORTEGA: Ha tiempo la llansadora / abandoné por la escena [...]<sup>123</sup>

- A finals del segle XIX encara n'eren moltes les persones que teixien seda en sa casa i criaven als porxes els cucs que la subministraven.

BARBERA: Les llançaores, io d'ell / ia les haguera encalat.  
 BLAI: El día que es repartixca / l'herència, me'n munte dalt, / creme els telers i hasta el porxe.<sup>124</sup>

### 8.6. Art. Textil

- La fabricació dels teixits sovint tenia un caràcter casolà, com és evident en el següent fragment:

AA: A l'alçar-se el teló, apareix Sunción filant, el xiquet rodant, i el So Joan que eixirà del seu quarto.<sup>125</sup>

- El cànem era una matèria primera molt usada per a teixir —menar—, normalment amb un teler de mà.

MESPANTOFLES: Ardint el seu pit d'amor, / està la i[n]nocent fadrina / menant en una rodina / junt a l'hort del Triador.<sup>126</sup>

En el procés d'elaboració del cànem i l'espart calia deixar les fibres a remulla durant un temps, raó per la qual abundaven les basses i depòsits destinades a este fi<sup>127</sup>.

DIEGO: ¡Xica, calla! / ¡I Pasqualet que, fugint, / ha caigut dins d'una bassa de cànem!<sup>128</sup>

<sup>122</sup> *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 515, v.213-219.

<sup>123</sup> *Oros són trumfos.* (S34) 1878: 1652, v.310-316.

<sup>124</sup> *L'herència del rei Bonet.* (S38) 1880: 1796, v.346.

<sup>125</sup> *La casa de Meca..* (S02) 1867: 221, v.AA.

<sup>126</sup> *L'agüelo Cuc.* (S32) 1877: 1574, v.115-118.

<sup>127</sup> ESCALANTE, 1995: 943, n.21.

<sup>128</sup> *Un torero d'estopa.* (S17) 1872: 920, v.167-169

## 8.6. Indústria

En Escalante no apareixen obrers ni proletariat industrial pròpiament dit. No és esta la classe protagonista de les seues peces. No obstant això, es mencionen algunes fàbriques, com la de tabacs i la més modesta de tapons de suro:

MANUELA: Pues això farà molts anys, / perquè io no guarde idea...

VAORO: Quan vosté anava a la fàbrica / de tabacos.<sup>129</sup>

GAYETANO: La muller de l'italià / que té una fàbrica de / tapons de suro, ahí davant.<sup>130</sup>

## 8.7. Comunicacions

### 8.7. Comunicacions: Telègrafs

A finals del segle XVIII el telègraf òptic és desenrotllat en França i Anglaterra seguint sistemes lleugerament diferents però basats en adoptar configuracions de formes i colors que podien ser vistes i interpretades des dels cims de les muntanyes, permetent per tant una ràpida comunicació de missatges. La gran utilitat que per als governs representava el sistema afavorí la investigació de l'aplicació de l'electricitat i en 1837 apareixen els primer rudimentaris telègrafs elèctrics.

- Quasi tots els testimonis que apareixen en els textos ens parlen del telègraf òptic o de l'aplicació del seus principis a la vida diària, com quan es fan "telègrafs" des del balcó

ROSA: Voy a ver si está en la esquina / esperando mi telégrafo.<sup>131</sup>

AA: Al segundo balcón, suponiendo que contesta a las señas y telégrafos que le hace alguien.<sup>132</sup>

MARIQUITA: "Yo también t'ensomié". (Diciéndolo por señas.)

D.MACARIO: Esta està de maniobra / telegràfica; açò és la goleta.<sup>133</sup>

- El telègraf elèctric València-Madrid s'inaugura en 1857 i pot ser siga este del que parla Jaume:

JAUME: Al telégrafo / me'n vaig a posar un parte.<sup>134</sup>

Precisament la seua intenció d'anar al telègraf és l'excusa que troba Tomaset per a contar una de les seues mentires, basada en la telegrafia òptica que, segons ell, és la que s'utilitza en Rússia:

<sup>129</sup> *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 516, v.236.

<sup>130</sup> *La Patti de Peixcadors.* (S40) 1884: 1865, v.61.

<sup>131</sup> *Angelito.* (Sc) 1864: 340, v.197

<sup>132</sup> *Les xiques de l'entresuelo.* (S29) 1877: 1466, v.AA.

<sup>133</sup> *Ibid.* (S29) 1877: 1469, v.195.

<sup>134</sup> *Mentirola i el tio Lepa.* (S26) 1876: 1339, v.435.

TOMASET: Estant io en Rússia...

MARIANA: Ben llunt; / si hu volen provar, que vagen / allà.

TOMASET: Sossoí, señores, / un cas digne de contar-se. / Allí els telégrafos són / òptics, com el que posaren / fa poc temps en Sant Domingo. / Pues vamos, per a que sàpien / l'exactitud rigorosa / en que allí se dóna un parte, / un dia a un telegrafiste / se li va ocurrir penjar-se, / i es penjà de l'aparato / aquell que munten i baixen. / El de l'estació immediata, / que en l'ullera es fea càrrec, / pren allò per una senya / que deu a un atre passar-li, / i va i agarra i se penja. / En seguida es penja l'atre, / i als quinze minuts, d'u en u, / en la via se comptaven / vint-i-dos telegrafistes penjats.<sup>135</sup>

- Encara que siga per negativa, val mencionar que el telèfon (que arribà a la ciutat en 1883) no apareix en cap sainet.

## 8.7. Transport

### 8.7. Distàncies

- Els canvis en els transports condicionen una manera diferent de percebre les distàncies i fins i tot de medir-les. En temps antics era habitual comptar les jornades de camí per a senyalar la distància entre dos llocs llunyans. Tenim ací un exemple que situa Montaverner, un poble de la Vall d'Albaida situat a 18 km de Xàtiva i a 80 de València, a dèsset hores de viatge. Hem de creure que es referix al transport per tracció animal, Cal tindre en compte que la primera carretera pavimentada entre València i Alacant per la costa data de 1890, i tradicionalment la xàrcia viària de l'interior ha rebut manco atenció per part de les administracions públiques<sup>136</sup> No obstant, el ferrocarril arribà a Xàtiva en 1854, la qual cosa acostava significativament Montaverner al Cap i Casal.

FRANCÉS: ¿Estar serquita su pueblo?

ANDREU: Oi, mire, Montaverner, / dèsset hores de València.<sup>137</sup>

- De tota manera no devia ser gens fàcil viatjar fora de les vies principals. Així, és comprensible la discussió entre Ramon i Joaquina sobre el seu viatge a Millares, un poble de la Canal de Navarrés. De les onze llegües de camí, les tres darreres s'han de fer en burro:

RAMON: ¿Tu saps / onze llegües de camí / lo que són?

JOAQUINA: Pe'a tu, que mai / passares de Xirivela...

RAMON: ¿I si per casualitat / bolca el cotxe i per de prompte / se trenquem el espinàs?

JOAQUINA: Just, en una carretera / com la palma de la mà.

RAMON: ¡Tu no comptes les tres llegües / que en burros ham de passar!<sup>138</sup>

<sup>135</sup> *Ibid.* (S26) 1876: 1339-1340, v.441-464.

<sup>136</sup> CERDA, *dir.*, 1992: 757.

<sup>137</sup> *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1552, v.447-449.

<sup>138</sup> *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 995, v.136-149.

### 8.7. Transport de tracció animal

- El tramvia al Grau era un servici que s'iniciava precisament el 1876 —any d'estrena de l'obra que citem—, prestat en cotxe de cavalls. En 1892 canvià per la tracció de vapor i en 1900 passà a ser elèctric:

DONÍS: Atenga, / si passa un carret del Grau, / el cride, i no cal que anem / a peuet hasta el portal.<sup>139</sup>

Els seus treballadors devien tindre bona consideració —o considerar-se una bona ocupació— a tenor de l'interés de Mariana perquè el seu nóvio s'hi col·loque.

MARIANA: Mentres, ¿per qué no et col·loques / en el Tramvia?<sup>140</sup>

- Heus ací un exemple de la gran diversitat que presentaven els carruatges de l'època, un per a cada ocasió i possibilitat econòmica:

PRISCA: Con el cansancio... y ahora / vístase usted...

CORINA: ¡Qué simpleza! / Tomamos un carruaje.

PRISCA: Ya es distinto... Tú no vengas, / estás rendido. [A Torcuato]

TORCUATO: Id vosotras, / ya que la niña se empeña.

CORINA: Que llamen, pues, a un simón.

CHESINTO: ¿Un atre simón? Atiendan, / tenemos bajo un carret.

BALTASARA: Una tartaneta pequeña.

CORINA: ¡Ay! ¡Tartana! No, por Dios.

PRISCA: ¡Si nos viese La Pomer...! / Tú verás como nos manda / su faetón cuando sepa...

BALTASARA: Aquí es costumbre...<sup>141</sup>

Ja en aquella època passejar podia ser perillós per a la salut

RUFINO: [...] anoche, / allí, en la calle del Mar, / casi m'atropella un coche.<sup>142</sup>

### 8.7. Innovacions en els transport

- El ferrocarril és, probablement, l'invent més revolucionari del segle ja que a partir de la mobilitat que oferia per a persones i mercaderies accentuà les migracions i facilità la formació de la burgesia exportadora. En 1852 s'inaugura el primer tram, de la ciutat al Grau, que en 1854 arriba a Xàtiva i en 1859 a Almansa, on enllaça amb la línia Alacant-Madrid en servici des de l'any anterior. Pel nord, en 1862 s'estendrà fins a Castelló i tres anys més tard enllaçarà amb la línia Barcelona-Tarragona.

L'estació de l'Alcúdia apareix en *Mentirola i el tio Lepa* a compte d'un ou que calia dur a la primera Exposició Regional, celebrada en 1867

PEPE: En l'estació / d'Alcúdia, io viu posar / a posta un tren pe'a portar / un ou a l'Exposició.<sup>143</sup>

<sup>139</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1369, v.220-222.

<sup>140</sup> *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1548, v.347-348.

<sup>141</sup> *Ibid* (S27) 1876: 1382, v.589-603.

<sup>142</sup> *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 595-596, v.255-257.

<sup>143</sup> *Mentirola i el tio Lepa*. (S26) 1876: 1347, v.677.



La primera notícia del ferrocarril en Escalante és matinera, en l'obra *Angelito* (1864). En ella un dels personatges ve des d'un poble de l'Alcàrria —comarca natural entre Madrid, Conca i Guadalajara— i ha d'arribar a Madrid en el tren correu.

ROSA: Es que el señor no está en casa, / fue a esperar el tren correo, / en quien dice que venía [...] su futuro yerno.<sup>144</sup>

No degué funcionar molt bé el ferrocarril els seus primers anys —encara que pot tractar-se d'un fet aïllat—, però el cas és que els forasters de Madrid arriben a València amb un retard de sis hores i mitja.

PRISCA: Venimos con un retraso / de seis horas.

TORCUATO: Seis y media.

BALTASARA: ¡Que escama de tren! [Fan referencia al viatge de Madrid a Valencia]<sup>145</sup>

En tot cas, els seus llocs de treball devien ser abellidors, puix igual que hem comentat amb el tramvia, Mariana tracta de posar el seu nóvio a treballar:

MARIANA: Si et pogueres col·locar / en lo ferrocarril, veges.<sup>146</sup>

La irrupció del ferrocarril modifica els hàbits de transport i desfasa els mitjos habituals com els cotxes de cavalls, com li ocorre al pare de Clara que es queda sense faena per culpa del tren. Cal fer notar que en aquella època l'exploració de les línies depenia del capital privat i no deixava de ser una empresa arriscada si es disparaven els costos de construcció. Per eixa raó en un principi Sandalio i Quiquet pensen que el pare de Clara era banquer o accionista.

SANDALIO: El seu papà / ha dit que els ferrocarrils / l'arruïnaren.

QUIQUET: Capaç / és de que fóra banquero.

SANDALIO: O accionista... [...]

CLARA: A bon segur no estaria / si els ferrocarrils a ell / no l'hagueren arruïnats.

SANDALIO: ¿Perquè empleava els diners / en accions?

CLARA: ¿Com en accions?

SANDALIO: ¿No fon accionista?

CLARA: ¿Quién, / papá? Majoral del cotxe / de Vinaròs.<sup>147</sup>

- Barcos de vapor. El primer vapor que arribà al Grau fon el *Balear*, en 1835.

QUICO: ¿Allò són barcos que van / per la mar? [...] Allò que fa fum deu ser / [un] vapor.<sup>148</sup>

<sup>144</sup> *Angelito*. (Sc) 1864: 347, v.451.

<sup>145</sup> *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1376, v.409-411.

<sup>146</sup> *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1544, v.170-171.

<sup>147</sup> *Les criaes*. (S35) 1878: 1681, 1684, v.239-242, 327-334.

<sup>148</sup> *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1550, v.387-391.

## 8.8. Armes i explosius

- A pesar de l'abundància lèxica d'armes blanques i de foc, en realitat a penes si n'ixen a escena. Únicament pot ser d'interés este fragment en què apareix citada la dinamita. Est explosiu és descobert per Alfred Nobel en 1867 en aconseguir una manera d'estabilitzar la nitroglicerina i fer-la manejable. Constituí una autèntica revolució en el seu camp per la seua potencia i facilitat d'ús.

BALTASAR: (Después de beber) Açò té nom d'aiguarent, / pero és dinamita pura.<sup>149</sup>

---

<sup>149</sup> *Matasieta, espantaicho*. (S41) 1884: 1920, v.416.